

وزارت علوم، تحقیقات، فن آوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان شناسی
گروه زبان شناسی

پایان نامه دکتری رشته زبان شناسی همگانی
روایت شناسی چالشی:
تحلیل نشانه – معناشناختی نظام های گفتمانی گلستان سعدی

استاد راهنما
دکتر حمیدرضا شعیری

استادان مشاور
دکتر حسین صافی پیرلوجه
دکتر سید مصطفی عاصی

پژوهش گر
سیامک صاحبی

شهریور ۱۳۹۸

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۸/۰۶/۰۵

رساله‌ی تحصیلی آقای سیامک صاحبی دانشجوی مقطع دکتری رشته‌ی زبان شناسی همگانی

تحت عنوان:

روایت شناسی چالشی: تحلیل نشانه - معناشناختی نظام گفتمانی گلستان سعدی

را بررسی کردند و رساله با نمره ۱۹/۲۵ و درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای رساله: جناب آقای دکتر حمید رضا شعیری با مرتبه علمی استاد امضا
۲. استاد مشاور اول: جناب آقای دکتر حسین صافی با مرتبه علمی استادیار امضا
۳. استاد مشاور دوم رساله، جناب آقای دکتر سید مصطفی عاصی با مرتبه علمی استاد امضا
۴. استاد داور داخلی رساله: جناب آقای دکتر امید طبیب زاده با مرتبه علمی استاد امضا
۵. استاد داور مدعو رساله: جناب آقای دکتر احمد پاکتچی با مرتبه علمی دانشیار امضا
۶. استاد داور مدعو جناب آقای دکتر علی عباسی با مرتبه علمی استاد امضا

امضای مدیر تحصیلات تکمیلی

امضای رئیس پژوهشکده

سپاس‌گزاری

با کمال افتخار پاس‌دار زحمات ارزنده و بی‌دریغ استاد فرهیخته دکتر حمیدرضا شعیری هستم که همواره با روی گشاده مزاحمت‌های مرا تحمل فرمودند و با سخاوت علمی بی‌نظیر خود و پیشنهاد موضوع «روایت‌شناسی چالشی» این فرصت را برایم فراهم نمودند تا این رهیافت نو در زمینه‌ی نظریه‌ی روایت را در قالب رساله‌ی دکتری به سامانی مقدماتی برسانم.

از دکتر حسین صافی عزیز نیز که با دقت و ظرافتی محققانه زحمت بازخوانی رساله را کشیدند و با نکته‌سنجی‌های خود راه را بر شکل‌گیری نهایی کار هموار ساختند؛ کمال تشکر را دارم.

این همه نیز میسر نمی‌شد جز با الطاف و عنایات پدرا نه‌ی استاد خوبم دکتر سید مصطفی عاصی، رییس محترم پژوهشکده‌ی زبان‌شناسی، که همواره از حمایت بی‌دریغ‌شان برخوردار بوده‌ام.

همچنین، سپاس ویژه‌ی خود را تقدیم می‌دارم به بانوی فرزانه، دکتر آریتا افراشی که از نخستین قدم‌های این پژوهش تا نقطه‌ی انجام آن، روند تحقیق را پی‌گیری نمودند و دلسوزانه و پر مهر، شوق و امید به کار را در من برانگیختند.

وام‌دار این عزیزانم.

تقدیم نامه

با ادای احترام به

پدر، که از کودکی با گلستان سعدی مأنوس مان کرد و

مادر، که روایت زندگی را با صبوری و مهر معنا کرد؛

این رساله را با خاطری خسته تقدیم می‌دارم به:

آن سال و ماه و ساعت‌های زندگییم

که در تلاش و انتظار برای ورود به

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

گذشت.

چکیده

رساله‌ی حاضر با عنوان «روایت‌شناسی چالشی: تحلیل نشانه - معناشناختی نظام گفتمانی گلستان سعدی» پژوهشی نظری‌ست که در حوزه‌ی زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ادبیات مطرح گشته است. این پژوهش، به دنبال آن است تا ضمن بررسی گفتمان روایی گلستان سعدی، انواع نظام‌های گفتمان روایی جاری در این اثر را مورد بررسی قرار دهد و نشان دهد که چگونه فرآیندهای نشانه - معنایی در لایه‌های زیرین متن بروز می‌یابند و ساخت روایی گلستان را در قالب یک کلان‌نشانه به‌پیش می‌برند. رساله می‌کوشد تا با بهره‌گیری از نشانه - معناشناسی پساگرمسی به‌عنوان یک نظریه و روش تحلیل گفتمان که از دل مکتب پاریس برخاسته‌است؛ به تحلیل ویژگی‌های نظام‌مندی، جهت‌مداری، هدف‌مندی و کلان‌زبانی در انواع گفتمان گلستان سعدی بپردازد. ماحصل این تحلیل نشانه - معناشناختی از نظام‌های گفتمانی گلستان سعدی و حکایت برگزیده‌ی «جوان مشت‌زن»، دست‌یابی رساله به روشی از مواجهه با متون در حوزه‌ی نظریه روایت با عنوان «روایت‌شناسی چالشی» می‌باشد که براساس شناسایی و استخراج نظام‌های نشانه - معنایی، تعیین روی‌آورد اصلی هر پی‌رفت، مشخص‌سازی خرده‌نظام‌های تشکیل‌دهنده‌ی هر روی‌آورد، بررسی سازوکارهای درون‌گفتمانی و تعیین وضعیت رقابت‌جویی خرده‌نظام‌ها و کلان‌نظام‌های نشانه - معنایی نسبت به یکدیگر؛ عمل می‌نماید و ابزاری برای مطالعه‌ی مناسبات شناختی، ادراکی، عاطفی، فرهنگی و پدیداری نشانه‌ها در متن به دست می‌دهد. آنچه در نهایت از این بازخوانی روایت کلان گلستان سعدی و تحلیل گفتمان روایی حکایات مورد بررسی نتیجه‌گیری شده‌است، برخورداری آن از سه ویژگی چالشی درون‌متنی، درون - برون‌متنی و همچنین این برداشت بوده‌است که سعدی در گفتمان روایی گلستان با ایجاد تعارض بین دو نوع ارزش ابژکتیو (بیرونی) و سوژکتیو (درونی)، دو سبک کنشی - ارزشی و تنشی - شوشی را در برابر هم به چالش کشیده‌است.

کلید واژه‌ها

روایت‌شناسی، روایت‌شناسی چالشی، نشانه - معناشناسی، تحلیل گفتمان، گلستان سعدی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل یکم: پایه‌ها و دورنماها
۲	۱-۱- مقدمه.....
۳	۱-۲- بیان مسأله.....
۴	۱-۳- اهداف تحقیق.....
۴	۱-۴- پرسش‌های تحقیق.....
۵	۱-۵- فرضیه‌های پژوهش.....
۶	۱-۶- اهمیت و ضرورت تحقیق.....
۷	۱-۷- دورنمای رساله.....
۸	۱-۸- مفاهیم پایه.....
۸	۱-۸-۱- زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ادبیات.....
۹	۱-۸-۲- حکایت.....
۱۰	۱-۸-۳- روایت.....
۱۱	۱-۸-۴- روایت‌شناسی.....
۱۳	الف) درآمد.....
۱۴	ب) آشنایی.....
۱۴	ج) گره‌افکنی.....
۱۵	د) گره‌گشایی.....
۱۵	ه) ارزیابی.....
۱۵	و) پایان‌بندی.....
۱۷	۱-۸-۵- گفتمان.....
۱۸	۱-۸-۵-۱- گفتمان: زبان بالاتر از جمله.....
۱۹	۱-۸-۵-۲- گفتمان: زبان به هنگام کاربرد.....
۲۰	۱-۸-۵-۳- گفتمان: کنش اجتماعی زبان.....
۲۱	۱-۸-۵-۴- گفتمان: فرآیند پویای تولید معنا.....

۲۱	..... ۱-۸-۵-۴-۱ گفته پردازی، گفته، گفته پرداز، گفته یاب، گفتمان
۲۲	..... ۱-۸-۵-۴-۲ تعامل زبانی
۲۲	..... الف) زبان و واقعیت
۲۴	..... ب) خلاء زبانی
۲۵	..... ۱-۸-۵-۵ از شناخت تا معنا
۲۷	..... ۱-۸-۵-۶ گفتمان و تولید معنا
۳۰	..... ۱-۸-۶ گفتمان روایی
۳۱	..... ۱-۸-۶-۱ اتصال و انفصال گفتمانی

فصل دوم: پیشینه‌ی تحقیق

۳۵	..... ۲-۱ مقدمه
۳۶	..... ۲-۲ پیشینه‌ی بررسی‌های زبان‌شناسیک ادبیات
۳۶	..... ۲-۲-۱ مطالعات زبان‌شناسیک ادبیات در غرب
۴۰	..... ۲-۲-۲ مطالعات زبان‌شناسیک ادبیات در ایران
۴۳	..... ۲-۳ پیشینه‌ی مطالعات سعدی پژوهی
۴۴	..... ۲-۳-۱ مطالعات غیرزبان‌شناسیک سعدی پژوهی
۴۵	..... ۲-۳-۲ مطالعات زبان‌شناسیک سعدی پژوهی
۴۶	..... ۲-۴ تأثیر مطالعه‌ی پیشینه‌ی تحقیق

فصل سوم: روش‌ها و رویکردها

۴۸	..... ۳-۱ مقدمه
۴۸	..... ۳-۲ داده‌ها: معرفی و شیوه‌ی گزینش
۴۹	..... ۳-۲-۱ گلستان سعدی: محصولی زبانی و پیکره‌ای گفتمانی
۵۰	..... ۳-۳ روش تجزیه و تحلیل اطلاعات
۵۱	..... ۳-۴ چارچوب نظری رساله
۵۱	..... ۳-۵ رهیافت نشانه - معناشناسیک
۵۲	..... ۳-۵-۱ زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی
۵۲	..... ۳-۵-۲ نشانه‌شناسی
۵۴	..... ۳-۵-۲-۱ دال و مدلول

۵۶	.....۳-۵-۲-۲- برونه و درونه.
۵۷	.....۳-۵-۲-۳- تطابق و همبستگی بین برونه و درونه.
۵۹	.....۳-۵-۳- نشانه‌شناسی مکتب پاریس.
۶۰	.....۳-۵-۴- نشانه - معناشناسی.
۶۰	.....۳-۵-۴-۱- سمیولوژی، سمیوتیک، سمانتیک.
۶۰	.....۳-۵-۴-۱-۱- سمیولوژی.
۶۱	.....۳-۵-۴-۱-۲- سمیوتیک.
۶۲	.....۳-۵-۴-۱-۳- سمانتیک.
۶۵	.....۳-۵-۵- دو دوره‌ی مهم در مطالعات نشانه - معناشناسی.
۶۵	.....۳-۵-۵-۱- نشانه-معناشناسی سخت.
۶۶	.....۳-۵-۵-۲- نشانه - معناشناسی نرم.
۶۷	.....۳-۶- نشانه - معناشناسی گفتمانی.
	.....۳-۷- انواع نظام‌های نشانه - معنایی گفتمان.

۶۸

۶۹	.....۳-۷-۱- نظام گفتمانی کنشی.
۶۹	.....۳-۷-۱-۱- گفتمان تجویزی.
۷۰	.....۳-۷-۱-۲- گفتمان القایی مجابی.
۷۱	.....۳-۷-۲- نظام گفتمان اتیک.
۷۲	.....۳-۷-۳- نظام گفتمانی شوشی.
۷۴	.....۳-۷-۴- نظام گفتمانی رخدادی.
۷۴	.....۳-۶-۴-۱- نظام گفتمانی مبتنی بر اقبال.
۷۵	.....۳-۷-۴-۲- نظام گفتمانی مبتنی بر مشیت الهی.
۷۶	.....۳-۷-۴-۳- نظام گفتمانی مبتنی بر تصادف.
۷۷	.....۳-۷-۵- نظام گفتمانی تنشی.

فصل چهارم: از تحلیل تا تبیین

۷۹	.....۴-۱- مقدمه.
	بخش اول
۸۰	.....۴-۲- گلستان و انواع نظام‌های نشانه - معنایی گفتمان.

- ۸۱ ..... ۴-۲-۱- نظام گفتمانی کنشی.....
- ۸۱ ..... ۴-۲-۱-۱- گفتمان مجابی القایی.....
- ۸۴ ..... ۴-۲-۲- گفتمان مرامی - سلوکی.....
- ۸۶ ..... ۴-۲-۳- نظام گفتمانی شوشی.....
- ۹۰ ..... ۴-۲-۴- نظام گفتمانی رخدادی.....
- ۹۱ ..... ۴-۲-۵- نظام گفتمانی تنشی.....

بخش دوم

- ۹۳ ..... ۳-۴- نقل حکایت: زنجیره‌ها و برش‌ها.....
- ۹۹ ..... ۴-۴- بازنوشته‌ی حکایت: رویه و نما.....
- ۱۰۲ ..... ۴-۵- گفتمان جاری و گفتمان روایی حکایت.....
- ۱۰۲ ..... ۴-۵-۱- عملیات انفصال و اتصال گفتمانی حکایت.....
- ۱۰۴ ..... ۴-۶- تحلیل نشانه - معناشناختی حکایت «جوان مشت‌زن».....
- ۱۰۴ ..... ۴-۶-۱- درآمد حکایت.....
- ۱۰۴ ..... ۴-۶-۲- آشنایی.....
- ۱۰۵ ..... ۴-۶-۲-۱- عامل‌های گفتمانی.....
- ۱۰۵ ..... ۴-۶-۲-۱-۱- عامل فاعلی.....
- ۱۰۶ ..... ۴-۶-۲-۱-۲- عامل ضدفاعلی.....
- ۱۰۷ ..... ۴-۶-۲-۱-۳- عامل تکانه‌ای.....
- ۱۰۷ ..... ۴-۶-۲-۱-۴- عامل اقناعی.....
- ۱۰۸ ..... ۴-۶-۲-۲- بُعد مکانی کلام.....
- ۱۰۹ ..... ۴-۶-۲-۳- بعد زمانی کلام.....
- ۱۱۰ ..... ۴-۶-۳- نقصان.....
- ۱۱۱ ..... ۴-۶-۴- بُعد پویای کلام.....
- ۱۱۲ ..... ۴-۶-۵- پایانه: بعد ارزشی کلام.....

بخش سوم

- ۱۱۴ ..... ۴-۷- نظام گفتمانی حکایت
- ۱۱۴ ..... ۴-۷-۱- گفتمان تنشی - عاطفی
- ۱۱۵ ..... ۴-۷-۲- گفتمان کنشی و بعد مجاب‌سازی کلام
- ۱۱۸ ..... ۴-۷-۳- گفتمان مرامی - سلوکی
- ۱۲۰ ..... ۴-۷-۴- گفتمان رخدادی
- ۱۲۱ ..... ۴-۷-۵- گفتمان تنشی
- ۱۲۲ ..... ۴-۸- جمع‌بندی: طرح‌واره‌ی نشانه - معنایی گفتمان روایی گلستان
- ۱۲۵ ..... ۴-۹- روایت‌شناسی چالشی
- ۱۲۷ ..... ۴-۹-۱- انواع چالش‌های نشانه - معنایی گفتمان

فصل پنجم: خلاصه، بحث و نتیجه‌گیری

- ۱۳۰ ..... ۵-۱- مقدمه
- ۱۳۱ ..... ۵-۲- خلاصه‌ی بحث و جمع‌بندی
- ۱۳۵ ..... ۵-۳- چشم‌انداز نتایج
- ۱۳۶ ..... کتاب‌نامه
- ۱۴۲ ..... چکیده انگلیسی

فصل یکم

پایه‌ها

و

دورنماها

فصل یکم: پایه‌ها و دورنماها

«این خاطره است که قصه می‌گوید نه واقعیت.»

ژان پل سارتر

۱-۱- مقدمه

رساله‌ی حاضر با عنوان «روایت شناسی چالشی: تحلیل نشانه - معناشناختی نظام گفتمانی گلستان سعدی» پژوهشی نظری است که در حوزه‌ی زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ادبیات مطرح گشته است. این پژوهش، به دنبال آن است تا ضمن بررسی گفتمان روایی گلستان سعدی، انواع نظام‌های گفتمان روایی جاری در گلستان سعدی را مورد بررسی قرار دهد و نشان دهد که چگونه فرآیندهای نشانه - معنایی در لایه‌های زیرین متن بروز می‌یابند و ساخت روایی گلستان را در قالب یک کلان‌نشانه به پیش می‌برند. رساله حاضر می‌کوشد تا با بهره‌گیری از نشانه - معنا شناسی به عنوان یک نظریه و روش تحلیل گفتمان که از دل مکتب پاریس برخاسته است به تحلیل ویژگی‌های نظام‌مندی، جهت‌مداری، هدف‌مندی و کلان‌زبانی در انواع گفتمان گلستان سعدی بپردازد و شکل‌گیری معنا در ذهن عوامل حاضر در گفتمان، در اثر به کار بست نشانه‌های زبانی و بهره‌گیری از عناصر فرآیندی القا، تقابل، تعامل، تضارب، مقاومت، ممارست و مماشات گفتمانی را مورد مذاقه قرار دهد. رساله در نهایت روایت‌شناسی چالشی را به‌عنوان یک رویکرد به مطالعه متون ادبی معرفی خواهد کرد که می‌تواند ماحصل تمامی مباحث مطرح‌شده باشد. برای دستیابی به آنچه منظور نظر این پژوهش بوده است، در فصل حاضر، که مدخل سخن و پیش‌درآمدی فراروی بحث می‌باشد، شمایی از موضوع مورد تحقیق و آنچه به بروز و شکل‌گیری این طرح انجامیده است، به‌دست داده می‌شود. به‌این‌ترتیب که پس از بیان مسأله و طرح پرسش‌هایی، که هدف از این جستار را مشخص می‌نمایند، بنا بر روال تحقیقات علمی، فرضیه‌ای مطرح می‌شود تا مسیر تحقیق در گفتارهای پایان‌نامه به صورتی روش‌مند قوام یابد. از دیگر موارد ارایه شده در این فصل، بیان اهمیت و ضرورت تحقیق و معرفی و توضیح مفاهیم پایه‌ای می‌باشد که پیش‌نیاز شناخت چارچوب نظری بحث، ورود به مبحث اصلی و تجزیه و تحلیل اطلاعات می‌باشند. زبان‌شناسی ادبیات، نشانه - معناشناسی، حکایت، روایت و روایت‌شناسی از مفاهیمی هستند که در این راستا به آن‌ها پرداخته می‌شود. همچنین، مفهوم «گفتمان»، که از کلیدی‌ترین واژگان به کار گرفته شده در این نوشتار می‌باشد، بر اساس رویکردهای مختلف مورد مرور قرار می‌گیرد و به بحث چالش در درون نظام گفتمانی اشاره‌ای می‌رود. خاتمه‌ی این فصل، سخنی درخصوص ارتباط زبان و واقعیت و بحث خلاء زبانی است که زیربنای توجیهی مبحث «تعامل زبانی» و «چالش گفتمانی» و پذیرش «گفتمان به مثابه‌ی فرآیند تولید معنا» می‌باشد.

۲-۱- بیان مسأله

توجه به ساخت گفتمانی متون می‌تواند در شناخت، درک و تفسیر هرچه بهتر متن، از جمله متون ادبی و داستانی، بسیار مفید و کارگشا باشد. آن گونه که تحقیقات صاحبی و دیگران (۱۳۸۹) در نقد روایی گلستان براساس الگوی انتقادی گفتمان نشان می‌دهند که مؤلفه‌های گفتمانی مبتنی بر پوشیدگی در مقایسه با مؤلفه‌های مبتنی بر صراحت از بسامد بالایی برخوردار است و پدیدآورنده‌ی گلستان، در یک خلاقیت سبکی، با بهره‌جستن از مؤلفه‌های گفتمانی مبتنی بر پوشیدگی، دست به بافت‌زدایی مکانی، تاریخی، سیاسی زده است؛ تا ضمن متمایز ساختن متن گلستان از بسیاری متون، از درگیر ساختن مخاطب خود با نام افراد، مکان‌ها و زمان تاریخی وقوع حکایات و روایات دور سازد. همچنین، وی با اتکا به این‌گونه مؤلفه‌ها در سبک نگارشی خود، از نزدیک شدن به شیوه‌ی وقایع‌نگاری روایی که به نحوی سبب ایجاد محدودیت در کاربرد مصالح زبانی می‌شود و بالقوه‌ی جانب‌دارانه گشتن را نیز در خود دارد، پرهیز کرده و به‌این‌شکل اثر خود را از گرفتار گشتن به دام تعیین صدق و کذب گزاره‌های روایی آمده در حکایات رهانیده است. به‌عبارتی، سعدی در گلستان، پیام خود را در عین روشن بودن، به زبان ویژه‌ی خود و با مددجستن از مؤلفه‌های زبان‌شناختی مبتنی بر پوشیدگی، که می‌توان از آن به مختصه‌ی سبکی تمایزدهنده‌ی حکایت در گلستان یادکرد، به‌شکلی رازگونه (از منظر زبان‌شناسی و تحلیل گفتمان نه عرفان و ادبیات) بیان داشته‌است. سعدی با بافت‌زدایی کردن و پوشیده ساختن کنش‌گران حکایات، پیام خود را از زبان دیگران برجسته کرده است و سخن او به‌عنوان عاملی فرهنگی - اجتماعی فارغ از زمان‌مندی و البته مکان‌مندی روایی و گفتمانی، کارکرد جمعی بیابد و «با گذشت روزگار، تغییرات اجتماعی، آمد و رفت سلسله‌های پادشاهی و تغییر آداب و رسوم، باد خزان را بر ورق آن دست تطاول نباشد.» (متینی، ۱۳۷۵: ۲۴۶) همچنین، این ویژگی‌ها باعث شده‌اند باب‌های چندگانه‌ی گلستان و گفتمان‌های جاری در آن چنان مقبولیت یابند که از یک سو در قالبی روایی وارد گفت‌وگوهای روزانه مردم تا آنجاست که بنا برگرفته‌ی شریعت (۱۳۶۹) حدود پانصد بیت یا عبارت از آن به‌صورت امثال و حکم میان مردم ایران رواج پیدا کرده‌است و ازسویی نیز توسط معلمان، متعلمان، نهادها و دست اندرکاران وابسته به حوزه‌ی فرهنگ و قدرت مورد استفاده قرار گرفته‌است. شوند این پذیرش عام ازسوی قاطبه‌ی جامعه منجر به آن گشته‌است که گلستان در کیفیت روح جمعی و شکل‌گیری توانش فرهنگی جامعه‌ی ایرانی نقشی تاثیرگذار ایفا نماید. «این پیکره‌ی زبانی - فرهنگی رخدادهای کنشی، ادراکی، احساسی و عاطفی صورت یافته در حوزه‌های شناختی یک اجتماع فرهنگی - زبانی را به‌مثابه یک

محصول گفتمانی بازمی‌نماید و با تکیه بر به‌کارگیری ظرفیت‌های زبانی، کلامی و نشانه - معنایی به نهادینه ساختن متن در فرهنگ و فرهنگ در متن می‌پردازد.» (فلاحی و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۱۲)

این‌گونه‌ی کاربست نشانگان زبانی و آفرینشی پویا، جهت‌مند و هدف‌دار در حوزه‌ی زبان و ادبیات ما را با پرسش‌هایی در خصوص نظام‌های گفتمانی *گلستان سعدی* و چارچوب روایت-شناختی آن مواجهه می‌سازد.

۳-۱- اهداف تحقیق

جستار حاضر می‌کوشد تا در عرصه‌ی زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ادبیات، به بررسی نشانه - معناشناختی گفتمان *گلستان سعدی* با تکیه بر حکایت «جوان مشت‌زن» از باب سوم بپردازد، تا هم ساختار متنی آن را مورد تحقیق قرار دهد و هم با نگاهی گفتمان‌شناسانه به تفحص در آن بپردازد. به‌این‌ترتیب، ضمن تجزیه و تحلیل متنی از *گلستان سعدی* با رویکردی نشانه - معناشناختی، انواع نظام گفتمانی موجود در *گلستان* بازنمایی می‌شود تا از این رهگذر به پرسش‌های تحقیق پاسخ گفته‌شود و چارچوب روایت‌شناختی *گلستان* تبیین گردد.

۴-۱- پرسش‌های تحقیق

با اوصافی که تاکنون شرح آن رفت، رساله در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی است که به صورت ضمنی در دل عنوان انتخابی آورده شده‌اند و در این‌جا به صورت کاملاً صریح تقریر می‌گردند؛ تا هم مسیر حرکت تحقیق و هم نتایجی که در پایان از رساله انتظار می‌رود، مشخص گردد:

- ۱- روایت‌شناسی چالشی به چه موضوعی می‌پردازد؟
- ۲- چگونه روایت در درون خود پوست می‌اندازد و بستر تحول روایی را فراهم می‌آورد؟
- ۳- کدام نظام‌های گفتمانی نشانه - معنایی در گفتمان روایی *گلستان سعدی* قابل‌بازیابی‌اند؟
- ۴- نظام‌های گفتمانی حاضر در حکایات و روایات *گلستان سعدی* چگونه وارد سطوح چالشی می‌شوند؟
- ۵- چگونه نظام‌های ارزشی گفتمان در درون حکایت‌ها خود را بازیابی و بازسازی می‌کنند؟
- ۶- چگونه چالش‌ها در درون یک حکایت منجر به تولید سبک‌های زندگی و سپهرهای فرهنگی ترازمانی می‌شوند؟

۵-۱- فرضیه‌های پژوهش

* به نظر می‌رسد که سطحی از تحلیل نشانه - معنایی روایت حسب مطالعه‌ی نظام ارزش‌ها در گفتمان، رقابت‌جویی میان نظام‌های نشانه - معنایی ارزش آفرین و تسری آن‌ها از سطح متن تا برون متن موضوع «روایت‌شناسی چالشی» باشد.

* به نظر می‌رسد که روایت با جانشینی نظام ارزشی محتوایی و کیفی به جای نظام ارزشی کمی و صوری بستر تحول روایی را فراهم می‌آورد.

* به نظر می‌رسد که گلستان از نظام‌های نشانه معنایی کنشی، اتیک، شوشی - عاطفی، تنشی و رخدادی برخوردار است.

* به نظر می‌رسد که بروز «سبک‌های چالشی» در گفتمان روایی گلستان سعدی، در اثر رقابت نظام‌های نشانه - معنایی گفتمان و تحدی‌جویی نظام‌های ارزشی وارد سطوح چالشی می‌گردد.

* به نظر می‌رسد که بازیابی و بازسازی نظام‌های ارزشی گفتمان در حکایات گلستان سعدی حاصل فرآیندهایی چون تعامل، تقابل، سرایت، رقابت، مقاومت، ممارست و مماشات گفتمانی می‌باشد.

* به نظر می‌رسد که سعدی در حکایات گلستان با ایجاد تعارض بین دو نوع ارزش ابژکتیو (بیرونی) و سوژکتیو (درونی) منجر به تولید سبک کنشی - ارزشی و تنشی - شوشی در گفتمان روایی گلستان می‌گردد.

* به نظر می‌رسد که روایت در درون گلستان سعدی با خلق موقعیت‌های ویژه‌ی نشانه - معنایی و تولید چالش‌های درون‌متنی، از درون متن به برون متن (میان متن و باور روایت‌خوان) و برون متنی (مبتنی معرفت‌شناختی) نوع سپهرهای فرهنگی خاص خود را تولید می‌کند که می‌تواند منجر به نظام نشانه - انسان‌شناسی گردد.

* به نظر می‌رسد که سطوح چالشی با تخریب انتظارات تثبیت‌شده‌ی پیش‌فرض، ارجاع به انتظارات رسوب‌شده در فرهنگ و مجموعه نشانگان زبانی باورپذیر شده؛ منجر به تولید معنا و سبک‌های زندگی می‌گردند.

۶-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

آنچه نشان‌گر ضرورت بررسی‌های زبان‌شناسانه و نشانه‌شناسانه در حوزه‌ی ادبیات کلاسیک فارسی می‌باشد؛ نیاز به شناخت، توصیف و معرفی روش‌مند لایه‌ها و پیوستارهای جاری در آن دسته از پیکره‌های زبانی‌ست که به بروز گفتمان‌های ادبی منجر می‌گردند.

همچنین، بهره‌جستن از یک اسلوب علمی مبتنی بر الگوهای روش‌شناختی متقن به‌منظور انجام مطالعات و دسته‌بندی‌های سبکی و دست‌یابی به تحلیل‌های معنایی در مواجهه با متون روایی ادبی، خود ضرورت بیش از پیش از این دست تحقیقاتی را مشخص می‌سازد. در حقیقت، بهره‌جستن از نظریات و الگوهای نوین زبان‌شناختی و نشانه‌شناختی و وارد ساختن آن‌ها به حیطه‌ی زبان ادبی، به‌خصوص حیطه‌ی مطالعات متون کلاسیک فارسی، که به نوعی در بند ملاحظات تاریخی و سنت قدیم مطالعات ادبی گرفتار آمده‌اند؛ از دیگر ضرورت‌های انجام چنین تحقیقاتی‌ست.

از طرفی، گلستان سعدی هم بیشتر از جنبه‌های زیباشناختی ادبی، صور خیال و اصول بلاغی به کار گرفته شده در متن، مورد بررسی قرار گرفته است و انطباق‌پذیری این اثر با قالب رویکردهای نوین تحلیل زبان، نگرش‌های گفتمانی، روایت‌شناسی و تحلیل‌های نشانه - معناشناسانه و نتایج حاصل از آن، بر ما پوشیده مانده است.

به‌طور کلی، در باب اهمیت انجام این پژوهش می‌توان گفت که انجام چنین تحقیقی از جنبه‌ی نظری، معرفی چارچوبی ویژه در مباحث زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، معناشناسی، روایت‌شناسی، سبک‌شناسی و حتی نقد ادبی دست‌آوردهایی را در پی خواهد داشت و می‌تواند به بروز بحث‌های نظری و چالش‌هایی راه‌گشا، در نتیجه‌ی برخورد آراء اهل تحقیق بیانجامد. از جنبه‌ی اهمیت کاربردی نیز، به کارگیری رهیافتی نوین چون نشانه - معناشناسی در بررسی و تحلیل گفتمان متنی کلاسیک به مانند گلستان در این پژوهش، راه را برای بهره‌جستن از این رویکرد در مطالعه و تحلیل انواع گفتمان هموار می‌سازد. بر مبنای همین اهمیت و ضرورت نیز بوده‌است که رساله، بررسی گفتمان روایی گلستان سعدی با رویکرد نشانه - معناشناسی را در دستور کار خود قرار داده‌است.

۷-۱- دورنمای رساله

فصل اول با عنوان **پایه‌ها و دورنماها** به کلیات مرتبط با پژوهش می‌پردازد و نمایی کلی از آنچه در پایان‌نامه مورد بررسی قرار می‌گیرد را ارائه می‌نماید. این فصل شمه‌ای از مفاهیم بنیادین مؤثر در شکل‌گیری این طرح تحقیقاتی چون زبان‌شناسی ادبیات، گفتمان و نشانه - معناشناسی را به‌دست می‌دهد. همچنین، گفتمان و نظام روایی گفتمان، به گونه‌ای متناسب با اهداف و عنوان رساله، در همین فصل توصیف می‌شوند. علاوه بر ذکر اهداف، پرسش‌های پیش روی تحقیق و موضوع ضرورت انجام این پژوهش از دو جنبه‌ی نظری و کاربردی نیز در این فصل شرح داده شده‌است. فصل دوم به **پیشینه‌ی تحقیق** و مطالعاتی که تاکنون در زمینه تحقیق انجام شده است اختصاص دارد. این فصل به دو صورت در زمانی و هم زمانی (زمانی و عنوانی)، پیشینه‌ی امر را مورد مرور قرار می‌دهد تا نشان دهد که تاکنون هیچ طرحی در چارچوب مورد نظر رساله‌ی حاضر تدوین نشده و میدان برای انجام تحقیقی از این دست فراهم بوده است. فصل سوم، همان‌گونه که از عنوان آن - **روش‌ها و رویکردها** - برمی‌آید، به معرفی چارچوب نظری پایان‌نامه یعنی نشانه - معناشناسی چالشی با سود جستن از مفاهیم و کلیات عرضه شده در فصل یک می‌پردازد و مبانی و درون‌مایه‌های الگوی انتخابی را تشریح می‌نماید. به‌علاوه، منبع مورد تحلیل یعنی **گلستان سعدی**، به‌عنوان محصولی زبانی - ادبی، که دارای ظرفیت‌های پژوهشی ویژه‌ای در مطالعات زبان‌شناسی ادبیات می‌باشد؛ به اجمال معرفی می‌گردد. این فصل اشاراتی هم به شیوه‌ی گزینش مواد نوشتمانی و پیکره‌ی زبانی ادبی مورد تحلیل و روش به کار گرفته شده در تجزیه و تحلیل آن خواهد شد. از دیگر موارد آورده شده در این فصل، بررسی انواع نظام‌های گفتمانی روایت از منظر نشانه - معنایی می‌باشد. فصل چهارم رساله، که اصلی‌ترین قسمت از پیکره‌بندی تحقیق را شکل می‌دهد، بنا به مباحث طرح شده در آن، از **تحلیل تا تبیین** خوانده شده است و تجزیه و تحلیل متنی از **گلستان سعدی** با رویکرد معرفی شده در فصل سوم یعنی همان نشانه - معناشناسی چالشی را در خود دارد و ساز و کارهای چالشی جاری در گفتمان روایی **گلستان سعدی** را بر پایه‌ی نمونه‌هایی از حکایات و روایات آمده در **گلستان سعدی** مشخص می‌سازد. فصل پنجم که فصل پایانی می‌باشد ضمن پاسخ به پرسش‌های تحقیق و بررسی فرضیه‌های عنوان داشته شده در نخستین فصل پژوهش، به **جمع‌بندی** کلی از نتایج و یافته‌های رساله می‌پردازد. همچنین این فصل، **بیان کاربردهای تحقیق** و پیشنهادهای رساله برای جستارهای بیشتر و پژوهش‌های بعدی را شامل می‌شود.

۸-۱- مفاهیم پایه

بی‌شک، لازمه‌ی ورود به هر بحثی که به نوعی تخصصی محسوب می‌شود و ممکن است در دسترس مخاطبینی با گرایش‌های متفاوت قرار گیرد، مشخص نمودن مفاهیم بنیادینی است که کلید ورود به بدنه‌ی اصلی آن مبحث می‌باشد. از همین رو، با عنایت به حوزه‌ای که پژوهش در آن طرح شده است، شاخص‌هایی که در عنوان پژوهش شکل گرفته‌اند و آنچه تلویحاً موضوع را در بر می‌گیرد، به مفاهیم زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ادبیات، حکایت، روایت و روایت‌شناسی با اشاره‌ای به عناصر روایت و همچنین تفاوت داستان و پی‌رنگ به اختصار و به‌صورت گذرا مورد مرور قرار می‌گیرند. در همین راستا، گفتمان و دسته‌بندی‌های آن نیز ارایه شده‌اند تا در نهایت امر برداشتی از گفتمان روایی که مدّ نظر بوده است، ارایه گردد. البته، رابطه‌ی زبان و واقعیت و بحث خلاء زبانی نیز همسو با رهیافت رساله، که در فصل سوم تحت عنوان نشانه - معناشناسی از آن سخن خواهد رفت، در این جا مطرح گشته است.

۸-۱-۱- زبان‌شناسی و نشانه‌شناسی ادبیات

امروزه هیچ حوزه‌ای نیست که در تعامل با رشته‌های دیگر قرار نداشته باشد. برای تحلیل هر پدیده‌ای یا تبیین هر نظریه‌ای نیازمند توجه به رشته‌هایی هستیم که در تعامل با آن هستند و از همین تعامل‌هاست که علوم بین‌رشته‌ای به وجود می‌آیند. زبان‌شناسی ادبیات هم دانشی میان رشته‌ای است که می‌توان آن را حاصل در هم آمیختن ادبیات به‌عنوان یک هنر کلامی، هنجارگریزی و حادثه‌ای در زبان (صفوی، ۱۳۸۳a) با زبان‌شناسی، یعنی آن رشته‌ای دانست که فالک (۱۹۷۸: ۴) از آن به‌عنوان «مطالعه‌ی علمی زبان» یاد می‌کند. در حقیقت، وقتی می‌پذیریم که ادبیات حادثه‌ای است که در زبان روی می‌دهد «بدون تردید بررسی چگونگی وقوع آن برای زبان‌شناسی اهمیت خاصی می‌یابد.» (صفوی، ۱۳۸۳a: ۱۱۹) و این‌گونه است که می‌بینیم نظریه‌های عمده‌ی زبان‌شناسی، شامل نظریه‌ی صورت‌گرا،^۱ نظریه‌ی نقش‌گرای^۲ یا کوبسن و دستور شناختی^۳، همگی در تعامل با ادبیات هستند و در تحلیل و تأویل به حوزه‌ی ادبیات وارد می‌شوند. (رفیعی، ۱۳۸۷)

به‌این ترتیب و از منظر زبان‌شناسی ادبیات، زبان‌شناسی را باید دریچه‌ای برای دریافت ماهیت ادبیات قلمداد کرد. (همان) پذیرش این موضوع که این حوزه‌ی مطالعاتی میان رشته‌ای تلفیقی است از دو مقوله‌ی علم و هنر می‌تواند ما را به این اصل رهنمون شود که این دو حوزه در عین افتراقات

¹ formalist

² functional

³ cognitive grammar

موجود، دارای شباهتی بنیادین با یکدیگر می‌باشند و آن شباهت این است که زبان‌شناسی و ادبیات هر دو بر پایه‌ی نظامی مبتنی بر نشانه‌ها شکل یافته‌اند و این نگاه، خود به ساری و جاری گشتن مفاهیم، رویکردها و نظریه‌های نشانه‌شناسانه‌ی زبان در بررسی و تحلیل متون ادبی منتهی می‌گردد.

۲-۸-۱- حکایت^۱

یولس^۲ (۱۹۷۲) حکایت را یکی از اشکال ساده و نه‌گانه‌ی بیان ادبی، که بیانگر نوعی فرآیند خلاقانه‌ی ذهن انسان هستند، می‌داند. مجرد (۱۳۸۶: ۴۰) نیز در آن‌جا که به بحث شکل‌های ساده به‌عنوان ساختار ذهنی و اولیه‌ی انواع ادبی می‌پردازد به اشکال نه‌گانه‌ی مورد نظر یولس اشاره می‌کند و حکایت را تصویری از جهانی، گاه خیالی برمی‌شمرد که «جهت‌گیری آن اخلاقی و قوانین آن در حرکت به سوی آرمان‌های مطلوب بشری است».

شمیسا (۱۳۷۳: ۲۰۱) در *انواع ادبی و بحث خود درباره‌ی حکایت*، با رویکردی که به زبان فارسی دارد، چنین می‌آورد که «هر چند انواع حکایت داریم، اما قسمت اعظم حکایات ما، چه مثنوی (گلستان) و چه منظوم (بوستان) جنبه‌ی ادب تعلیمی دارند.» از نظر وی، در حکایت، گوینده، نخست داستانی را روایت می‌کند و بعد به سراغ نتیجه‌گیری از آن می‌رود؛ نتیجه‌ای حکمی، عرفانی یا اخلاقی که گاه توسط راوی ذکر می‌شود و گاه نیز ساختار داستان به نحوی است که مخاطب، خود، نتیجه را در می‌یابد. شمیسا معتقد است که در حکایت «طرح داستان جنبه‌ی ثانوی دارد و هدف اصلی اخذ و بیان نتیجه است.» (همان) در بخش دیگری از مطلب، آمده است که «حکایت باید موجز باشد، شاخ و برگ اضافی نداشته باشد، نتیجه به راحتی از آن استنباط گردد و از طرفی، داستان یا موضوع مورد بحث معلوم باشد.» (همان) با توجه به آنچه آمد، رساله ترجیح خود را در اتخاذ تعریف ایبرمز^۳ و هرلم^۴ (۱۳۸۷: ۱۰) در فرهنگ *توصیفی اصطلاحات ادبی* قرار می‌دهد؛ آن‌جا که می‌آورند: «حکایت نوعی روایت کوتاه مثنوی یا منظوم است که یک نظریه یا اصل اخلاقی را در مورد انسان به صورت مثال بیان می‌دارد و معمولاً در بخش نتیجه‌گیری آن، راوی یا یکی از شخصیت‌ها، اصل اخلاقی موردنظر را در قالب نغز بیان می‌کند.» بر این اساس، *گلستان سعدی* نیز به‌عنوان بیانی با شکلی ویژه از آرایه‌ی روایی مثنوی و منظوم گفتمان‌های فرهنگی در مجموعه روایت و زیرمجموعه حکایت می‌گنجد. با این امکان تلقی روایت از *نوشتمان گلستان*، بررسی مفهوم و مشخصه‌های روایت به ضرورت پیش روی‌مان قرار می‌گیرد.

^۱ tale

^۲ A. Jolles

^۳ M.H. Abrams

^۴ G.G. Harpham

۳-۸-۱- روایت^۱

وجود روایت در هر اثر هنری که قصد بیان و عرضه دارد، ضروری و غیر قابل تردید است (مارتین، ۱۳۸۲) اهمیت روایت به این لحاظ است که روایت، هم روشی برای فراگیری جهان پیرامون است و هم راهی در اختیارمان می‌گذارد تا آن‌چه را که آموخته‌ایم به دیگران بگوییم. ارسطو در *بوطیقا*، تعریفی ساده اما جامع از روایت به دست می‌دهد. او هر چیز داستان‌گونه‌ای که دارای آغاز، وسط و پایان باشد را روایت بر می‌شمرد. این تعبیر ساده از روایت، به سادگی تمامیت انسان، دنیای انسانی و جهان را در بر می‌گیرد تا جایی که تولان^۲ (۱۳۸۶: ۱) بیان می‌دارد که «روایت در همه جا هست یا بالقوه چنین است و نقش‌های مختلف بی‌شماری در تعامل انسانی ایفا می‌کند.» وی چنین ادامه می‌دهد که «هر کاری که انجام می‌دهیم، از مرتب کردن رختخواب تا درست کردن صبحانه تا دوش گرفتن، می‌تواند به منزله‌ی روایت دیده، قالب ریزی و بازگو شود. روایتی با میانه و پایانه، شخصیت‌ها، زمینه^۳، ماجرا^۴، تعلیق^۵، راز^۶ جنبه‌ی انسانی و نتیجه‌ی اخلاقی^۷».

به این صورت، رای ریچاردسون^۸ را صائب باید دانست که معتقد است «روایت یک شیوه‌ی بازنمایی است و انسان‌ها هم می‌توانند جهان را در قالب روایت درک کنند و هم می‌توانند در قالب روایت درباره‌ی جهان سخن بگویند.» (ن. ک. آسابرگر، ۱۳۸۰: ۲۴) از این رو، شاید بتوان گفت روایت شیوه‌ی اصیلی است که از طریق آن انسان‌ها تجربه‌های خود را درون رشته رخدادهایی که از نظر زمانی پرمعنا و با اهمیت هستند سامان می‌دهند و به واژگانی کردن تجربیات خود می‌پردازند. در یک نگاه کلان چنین دریافته می‌شود که روایت، ما را در بر گرفته است. (شهباء، ۱۳۸۸)

اگر مطالب بالا یادآور این باشند که روایت شیوه‌ای است که می‌تواند به‌طور مستقیم یا غیر مستقیم درباره‌ی تقریباً هر جنبه‌ای از فعالیت انسانی گزارش دهد، در این جا باید تأکید کرد که این رساله به روایت در مفهومی محدودتر می‌پردازد: روایت ادبی، که در بردارنده‌ی حکایت نیز می‌باشد. بنابر این، از این پس هر کجا بحث از روایت به میان می‌آید، مرادمان روایت ادبی می‌باشد.

¹ narrative

² M. Toolan

³ setting

⁴ drama

⁵ suspense

⁶ enigma

⁷ moral

⁸ L. Richardson